

CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ СТАН

CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS: HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT CONDITION

Дедюєва Н.В., студентка III курсу міжнародно-правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті розглянуто докорінну зміну обставин як підставу для припинення дії міжнародного договору. Здійснено аналіз роботи доповідачів конференції, Комісії міжнародного права та рішень міжнародних судових органів. У загальних рисах і доповідачі, і Комісія з міжнародного права усвідомлювали небезпеку такого положення в Конвенції для стабільності договорів. Міжнародні судові органи розглядають клопотання про докорінну зміну обставин у найбільш обмежувальний спосіб, надаючи абсолютний пріоритет стабільності договорів, принципу *pacta sunt servanda*, який, має перевагу над підставою докорінних, фундаментальних змін. Застосування доктрини у справі *Rake EC* було менш обмежувальним, але це може бути пов'язаним з автономним правопорядком Європейського Союзу який є *sui generis*.

Визначено також, що положення статті 62 Віденської конвенції про право міжнародних договорів ґрунтується на наявності низки умов, одночасне застосування яких є умовою застосування цієї підстави припинення дії міжнародного договору.

Здійснено аналіз оціночного поняття «докорінності», яке охоплює собою три основних аспекти: обставини мають слугувати істотною підставою для надання згоди на обов'язковість міжнародного договору, наявною має бути фрустрація та наслідком докорінної зміни обставин має виступати зміна обсягу зобов'язань держави. Окрім цього, було розглянуто збройний конфлікт як підставу посилення на докорінну зміну обставин, зокрема на прикладі Закону України «Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки». Збройний конфлікт як підставу для посилення на докорінну зміну обставин також розглянуто в кореляції зі статтею 73 Віденської конвенції.

Аналіз підстави докорінної зміни обставин дозволяє визначити досить нечіткі межі її застосування в умовах коли сталість договорів не відповідає реаліям. Цей принцип відкриває шлях до динамічного тлумачення міжнародних договорів та забезпечує їх адаптацію до нових викликів і змін.

У висновку підкреслено винятковість посилення на *clausula rebus sic stantibus*, оскільки обставини, які змінились докорінно, мають охоплювати як площину підстав для надання державою згоди на обов'язковість міжнародного договору, так і наслідків, що змінюють сферу дії зобов'язань держави-учасниці договору.

Ключові слова: *clausula rebus sic stantibus*, докорінна зміна обставин, припинення дії міжнародного договору, вихід з договору, збройний конфлікт.

The article examines a fundamental change in circumstances as a basis for terminating the validity of an international agreement. An analysis of the work of the speakers of the conference, the International Law Commission and the decisions of international judicial bodies was carried out. In general terms, both the rapporteurs and the International Law Commission were aware of the danger of such a provision in the Convention for the stability of treaties. International judicial bodies consider petitions for a radical change of circumstances in the most restrictive way, giving absolute priority to the stability of treaties, the principle of *pacta sunt servanda*, which has priority over the basis of radical, fundamental changes. The application of the EU *Rake* doctrine was less restrictive, but this may be due to the autonomous legal order of the European Union, which is *sui generis*.

It was also determined that the provision of Article 62 of the Vienna Convention on the Law of International Treaties is based on the presence of a number of conditions, the simultaneous application of which is a condition for the application of this ground for termination of the international treaty.

An analysis of the evaluative concept of "fundamentalism" was carried out, which covers three main aspects: the circumstances must serve as a substantial basis for consent to the binding nature of the international treaty, there must be frustration, and the consequence of a fundamental change in circumstances must be a change in the scope of the state's obligations. In addition, the armed conflict was considered as a basis for referring to a fundamental change in circumstances, in particular on the example of the Law of Ukraine "On Termination of the Agreement between Ukraine and the Russian Federation on Cooperation in the Use of the Sea of Azov and the Kerch Strait." Armed conflict as a basis for referring to a fundamental change in circumstances is also considered in correlation with Article 73 of the Vienna Convention.

An analysis of the basis of a fundamental change in circumstances allows us to determine rather unclear limits of its application in conditions where the permanence of contracts does not correspond to reality. This principle opens the way to a dynamic interpretation of international treaties and ensures their adaptation to new challenges and changes.

The conclusion emphasizes the exclusivity of the reference to *clausula rebus sic stantibus*, since the circumstances that have changed fundamentally should cover both the scope of the grounds for the state to give its consent to the binding nature of the international treaty, as well as the consequences that change the scope of the obligations of the state party to the treaty.

Key words: *clausula rebus sic stantibus*, fundamental change of circumstances, termination of an international treaty, withdrawal from a treaty, armed conflict.

Постановка проблеми. Право міжнародних договорів ґрунтується на принципі *pacta sunt servanda*, покликаного гарантувати стабільність міжнародних договірних відносин та забезпечувати неможливість свавільного звільнення від зобов'язань і нівелювання міжнародного права. Розділ III Віденської Конвенції про право міжнародних договорів 1969 (далі ВК) року присвячений підставам припинення договорів і зупинення їх дії, тобто правомірного закінчення дії принципу *pacta sunt servanda*. Серед вказаних підстав, на особливу увагу заслуговує стаття 62 ВК, яка докладно регламентує питання докорінної зміни обставин (*rebus sic stantibus*) у відносинах між державами, що склались на основі договору.

Аналіз останніх досліджень. До питань, що стосуються докорінної зміни обставин як підстави для при-

пинення договору звертаються такі вчені як: Чесні Хілл, Чарльз Чейні Хайд, Лорд Майнейр, Олівер Лісцін молодший, Задорожній О. В., Буткевич О. В., Ващенко В. А. та інші.

Метою даної статті є дослідження становлення та закріплення *clausula rebus sic stantibus* у праві міжнародних договорів, а також сучасна практика застосування ст. 62 ВК державами.

Виклад основного матеріалу. *Clausula rebus sic stantibus* – це латинський юридичний принцип, що означає «за умови, що речі залишаються незмінними». В праві міжнародних договорів дана клаузула розглядається як право докорінної зміни обставин [1]. Основним завданням ст. 62 ВК є створити певну гарантію протидії зловживанню положеннями докорінної зміни обставин, оскільки

держави часто посилалися цю підставу задля уникнення договірних зобов'язань протягом дев'ятого десятиліття та у міжвоєнний період.

Доктрина *rebus sic stantibus* юридично ґрунтується на намірі сторін. Зміна обставин має значення для обов'язкової сили договору лише тією мірою, якою вона пов'язана з волею сторін договору на момент його укладення. Це не об'єктивна норма міжнародного права, яка нав'язується сторонам, а правило для реалізації наміру сторін. У зв'язку із цим доцільно буде процитувати видатного науковця Чесні Хілла, який детально вивчав доктрину *rebus sic stantibus* в міжнародному праві: «Доктрина, як її розуміють держави, чітко ґрунтується з юридичної точки зору на намірах сторін під час укладення договору. Таке ж посилання на намір сторін під час укладення договору міститься в ідеї про те, що обставини повинні мати такий характер, щоб позбавити договір сенсу або причини його укладення» [2, с. 898].

Згідно пунктом 1 статті 62 ВК на докорінну зміну, яка сталася щодо обставин, що існували при укладенні договору, і яка не передбачалась учасниками, не можна посилатися як на підставу для припинення договору або виходу з нього, за винятком тих випадків, коли:

а) наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов'язкові для них договору; і

б) внаслідок зміни обставин докорінно змінюється сфера дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за договором.

Пункт 2 обмежує застосування ст. 62 виключенням у таких випадках: (а) якщо договір встановлює кордон; або (б) якщо фундаментальна зміна є результатом порушення стороною, яка посилається на неї, зобов'язання за договором або будь-якого іншого міжнародного зобов'язання перед будь-якою іншою стороною договору.

Стаття 62 Віденської конвенції, що наразі закріплює досліджувану *clausula rebus sic stantibus*, в якості джерела має Другу доповідь про право міжнародних договорів, автором якої є сер Хамфрі Уолдок [3, с. 79–80].

Крім цього, у своєму другому звіті сер Фіцморіс наголошує на наступному: принцип *rebus sic stantibus* знаходить свою сферу застосування переважно у двосторонніх договорах. А також *rebus sic stantibus* не може використовуватись в правотворчих договорах (*traités-lois* – встановлюють загальні правила, а не взаємні зобов'язання); договорах, що створюють систему чи режим; договорах, що передбачають зобов'язання відповідати певним стандартам і умовам чи будь-якому іншому договору, де юридична сила зобов'язання є невід'ємною, а не залежить від відповідного виконання іншими сторонами договору [4].

Відштовхуючись від Другої доповіді про право міжнародних договорів, зокрема статті 22, та наявних положень у статті 62 Віденської конвенції, Коментар до Віденської конвенції (далі – Коментар) підкреслює вкрай важливу зміну у закріпленні *clausula rebus sic stantibus*. Формулювання статті 62 представлено у негативній формі: «На докорінну зміну, яка сталася щодо обставин, що існували при укладенні договору, і яка не передбачалась учасниками, не можна посилатися як на підставу для припинення договору або виходу з нього, за винятком тих випадків, коли...». Це акцентує на винятковості посилання на *clausula rebus sic stantibus*, нагадуючи, що докорінна зміна обставин є не правилом, а виключенням.

Винятковий характер формулювання статті 62 також дає зрозуміти, «що навіть фундаментальна зміна обставин, як правило, не впливає на зобов'язання сторін постійно виконувати свої договірні зобов'язання, як того вимагає принцип *acta sunt servanda*» [5, с. 1154].

Як вважала Комісія з міжнародного права, викладена в ст. 62 норма про докорінну зміну обставин може застосовуватися при п'яти наступних умовах: «(1) зміна має бути пов'язана з обставинами, що існували на момент укла-

дання договору; (2) ця зміна має бути фундаментальною; (3) вона має бути не передбачена сторонами; (4) існування таких обставин мало становити істотну підставу згоди сторін на обов'язковість для них договору; і (5) зміна обставин для припинення міжнародного договору стосується лише тих зобов'язань, які все ще підлягають виконанню за договором» [6]. Коментар також дає зрозуміти вкрай важливу річ: п'ять умов, що містяться у статті 62 Віденської конвенції, мають бути наявні у повному складі та виконані одночасно, а не окремо та взаємозамінно. Це, знов таки, зроблено задля забезпечення принципу *acta sunt servanda*.

Комісія з міжнародного права не надала жодних вказівок щодо значення терміну «докорінно». Тож, оскільки поняття «докорінності» є оціночним, вважаємо необхідним роз'яснити, якими ознаками мають володіти обставини, щоб вважатись такими. Державі, задля посилання на докорінну зміну обставин, як на підставу припинення дії договору, слід довести наступне:

А) Обставини, за наявності яких була надана згода держави на обов'язковість для неї договору, мають становити істотну підставу для надання згоди. Згідно із думкою сера Фіцморіса, істотною підстава вважається, коли ситуація або стан справ були основоположними для договору, як фактор, який спонукав сторони до власне укладення договору [4, с. 63, пункт 171]. При цьому зміна обставин, які хоч і існували на момент укладення договору, але не носили характер основоположних обставин для його укладення, не будуть мати значення та не будуть виступати у якості підстави відмови від договору;

Б) Наявність фрустрації, тобто неможливості реалізації чи подальшої реалізації цілей договору. Доктрина фрустрації застосовна, якщо об'єкт, що є основою договору, стає недоступним [7].

В) Враховується також сам наслідок «докорінної зміни обставин». Зміна обставин може вважатись докорінною, коли вона збільшує зобов'язання держави до «фактично відмінних» від спочатку взятих за договором зобов'язань [8]. В справі щодо рибальської юрисдикції (*The Fisheries Jurisdiction cases*) Міжнародний суд мав проаналізувати Угоду 1961 року між Ісландією та Сполученим Королівством, яка нібито припинялась внаслідок (і) змін у техніці рибальства та (ii) змін в міжнародному праві про рибальство. Розглядаючи підставу докорінної зміни обставин, та посилаючись на формулювання статті 62 ВК, Міжнародний суд зазначив наступне: «для того, щоб зміна обставин могла стати підставою для припинення договору, також необхідно, щоб вона призвела до радикальної зміни обсягу зобов'язань, які ще належить виконати. Зміна повинна збільшити тягар зобов'язань, що має бути виконаний, до такої міри, щоб зробити виконання дещо суттєво відмінним від того, що було прийнято спочатку» [9].

Одні члени Комісії з міжнародного права наполягали, що дана клаузула може мати місце лише за наявності зміни тих обставин, які становили собою суттєву основу договору; інші – розглядали концепцію *rebus sic stantibus* як абсолютну, на яку можна посилатися фактично за зміни будь-яких обставин.

Неможливо залишити без уваги доробки вітчизняної дослідниці О. В. Буткевич, яка акцентувала увагу на тому, що ключовим аспектом стосовно 62 статті Віденської конвенції є питання сутності і характеру зміни обставин, за яких можливе припинення міжнародного договору. Від так, дослідниця виокремлює декілька історично усталених факторів, на які може бути поширена дія принципу *rebus sic stantibus*: революції різного характеру, зміни у владі революційного характеру, зміни політичного ладу певної держави і т. д. Окрім іншого, вкрай важливою обставиною, що має докорінний характер, вважається зміна у праві. Також, дослідниця фокусує увагу на тому, що на сучасному етапі розвитку міжнародного права є дві ключові підстави для посилання на *rebus sic stantibus*,

а саме: «1) зміна суттєвих засад, причин згоди сторони чи сторін на договірні зобов'язання (фактор волі сторін) та 2) розширення обсягу зобов'язань сторони чи сторін за договором (фактор сфери зобов'язань)» [10, с. 479].

Досліджуючи оціночне питання «докорінності» хочеться розуміти чи підпадає під нього збройний конфлікт. Адже, з однієї сторони, ст. 73 ВК чітко вказує, що не вирішує наперед питань, які можуть виникнути щодо договору з початку воєнних дій між державами. Однак існує практика, яка говорить про зворотнє.

У справі «Раке проти Гауптзоламт Майнца» (*Racke v Hauptzollamt Mainz*) Європейський суд правосуддя розглядав питання щодо призупинення Радою Міністрів Європейських Співтовариств дії Угоди про співпрацю між ЄС та Югославією в 1991 році після початку бойових дій у регіоні. Суд Правосуддя виніс попереднє рішення щодо дійсності призупинення, в якому він перерахував дві умови для успішної можливості застосування докорінної зміни обставин. По-перше, Суд визначив суттєву основу згоди сторін, вважаючи за необхідне, щоб у Югославії була «мирна ситуація, необхідна для добросусідських відносин, і існування інституцій, здатних забезпечити реалізацію співпраці, передбаченої угодою на всій території Югославії». Суд ЄС встановив, що ці умови більше не відповідають фактам. По-друге, Суд Правосуддя підкреслив, що докорінна зміна обставин має радикально змінити обсяг зобов'язань, взятих на себе сторонами. У цьому відношенні судовий орган постановив, що було достатньо того, що продовження надання преференцій з метою стимулювання торгівлі в умовах, за яких Югославія розпадається, не сприяє досягненню поставлених цілей [11].

Тож, незважаючи на те, що стаття 73 ВК виключає спалах військових дій зі сфери її застосування, справа Раке демонструє, як все ще можуть виникати питання щодо того, чи кваліфікується така ситуація як докорінна зміна обставин. Доктринальні погляди на цю тему є непереконливими. Деякі автори розглядають вплив збройного конфлікту на договори як подібний або навіть співпадаючий із докорінною зміною обставин, визнаючи, що договір може бути призупинено або припинено на цій основі.

Актуальним, з цієї точки зору, є дослідження практики України, яка 24 лютого 2023 року прийняла Закон України «Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки» [12]. В законі міс-

ється безпосереднє посилання на статтю 62 Віденської конвенції та статтю 24 Закону України «Про міжнародні договори України». Згідно із розглянутими вище теоретичними положеннями, можемо обґрунтувати таке припинення наступним чином:

Обставини, за яких була надана згода на обов'язковість договору, становили істотну підставу для надання такої згоди – договір набував чинності у 2004 році, коли між державами відбувалось активне співробітництво та партнерство, зокрема в економічній сфері. Вони, як ми знаємо, змінилися у зв'язку із повномасштабним вторгненням та окупацією українських територій. Оскільки співробітництво та партнерство були істотною підставою для надання Україною згоди на обов'язковість даного договору, а наразі про них мова не йде, то можна стверджувати про наявність докорінної зміни обставин.

Концепція фрустрації також простежується у зазначеному договорі, адже цілі договору, а саме свобода судноплавства торговельних та військових кораблів та інших державних суден, експлуатованих в некомерційних цілях, спільна діяльність у галузі судноплавства, мирне вирішення спорів, не можуть надалі бути реалізовані. Причина неможливості подальшої реалізації цілей договору – збройна агресія Російської Федерації.

Отже, як ми бачимо на прикладі цього нормативно-правового акту, докорінна зміна обставин охопила зміною у відносинах між державами та збройну агресією. У зв'язку із подібною докорінною зміною обставин, будь-які договори про мир, дружбу і співробітництво не можуть виконуватись, оскільки характер взаємовідносин між державами змінився від мирного співробітництва до збройного конфлікту.

Висновки. *Clausula rebus sic stantibus*, або іншими словами докорінна зміна обставин, може слугувати підставою для припинення міжнародного договору. Однак її застосування носить винятковий характер, задля забезпечення стабільності та «святості» міжнародних договорів, де провідним принципом виступає *pacta sunt servanda*. В ході еволюції права міжнародних договорів змінювався і підхід до можливості посилання на *clausula rebus sic stantibus*, однак на сучасному етапі увага фокусується саме на змісті і тлумаченні поняття докорінності. Загалом обставини, які змінилися докорінно, мають охоплювати як площину підстав для надання державою згоди на обов'язковість міжнародного договору, так і наслідків, що змінюють сферу дії зобов'язань держави-учасниці договору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 23.05.1969 р. : станом на 13 черв. 1986 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 05.11.2023).
2. Lissitzyn, O. J. *Treaties and Changed Circumstances (Rebus Sic Stantibus)*. *American Journal of International Law*. 1967. Т. 61, № 4. С. 895–922. URL: <https://doi.org/10.2307/2197343> (дата звернення: 06.11.2023).
3. Sir Humphrey Waldock. *Second Report of the Special Rapporteur on the Law of Treaties* : United Nations, General Assembly, 1963. 74 с. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_156.pdf (дата звернення 07.11.2023)
4. Sir Gerald Fitzmaurice. *Second Report of the Special Rapporteur on the Law of Treaties*: United Nations, General Assembly, 1957. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_107.pdf (дата звернення 07.11.2023)
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Коментар. Springer, 2018. 1535 с.
6. *Law of treaties. Yearbook of the International Law Commission* 1966 р., т. II. 1966. С. 1–124. URL: <https://doi.org/10.18356/73e17e4c-en> (дата звернення: 07.11.2023).
7. Odgers, F. J. *The Law of Contract*. Fourth edition. By G. C. Cheshire, D.C.L., F.B.A., of Lincoln's Inn, Barrister-at-Law, Reader in the Law of Real Property to the Council of Legal Education, and C. H. S. Fifoot, M.A., F.B.A., of the Middle Temple, Barrister-at-Law, Fellow of Hertford College, Oxford, All Souls Reader in English Law, Reader in Common Law to the Council of Legal Education. [London: Butterworth & Кембриджський юридичний журнал. 1956. Т. 14, № 2. URL: <https://doi.org/10.1017/s0008197300006978> (дата звернення: 07.11.2023).
8. Антонов М. Фундаментальна зміна обставин як підстава припинення або зупинення дії міжнародного договору. Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". 2017. № 16. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2020-16-6392> (дата звернення: 07.11.2023).
9. Справа про юрисдикцію у сфері рибальства (Сполучене Королівство проти Ісландії) (Юрисдикція) [1973] ICJ Rep 4; Rep 49.
10. Буткевич О.В. Концепція докорінної зміни обставин у міжнародному праві. Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право / Упор. О. Задорожній. К., 2014. С. 470–496.
11. Рішення Суду від 16 червня 1998 року. *A Racke GmbH & Co. проти Hauptzollamt Mainz*. Посилання на попереднє рішення: *Bundesfinanzhof* – Німеччина. Угода про співробітництво між ЄС та Югославією – Призупинення дії торговельних поступок – Віденська конвенція про право міжнародних договорів – положення *Rebus sic stantibus*. Справа С. 162/96.
12. Про припинення дії Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки : Закон України від 24.02.2023 р. № 2948-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2948-20#Text> (дата звернення: 12.11.2023).